

Key words: formal-syntactic function of predicate, adverbial compound predicate, comparative (superlative) adverbial compound predicate, qualitative and attributive adverbs, adverbs of manner, adverbs of measure and degree, two-member sentence, typical and non-typical explication of predicate.

С.А. Байдусь

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПОЯСНЮВАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Стаття присвячена дослідженню складнопідрядного речення із пояснювальним компонентом, з'ясовується структура речення, спосіб представлення пояснювального компонента, засоби оформлення синтаксичного зв'язку, різновиди за семантикою.

Ключові слова: пояснення, пояснювальні відношення, пояснювальний компонент, синтаксичний зв'язок, складнопідрядне речення.

Мета дослідження: з'ясувати особливості семантико-синтаксичної структури складнопідрядних речень із пояснювальним компонентом.

Предметом аналізу є функціонування складнопідрядних речень, підрядна частина яких виражає пояснювальні конструкції.

Передумовою пояснення є потреба і можливість вибору мовцем тієї чи іншої вербалізованої форми з метою досягнення розуміння висловленого у реципієнта. Як зазначає Н.В. Карпенко, пояснення може бути або як результат розуміння, або як його передумова. Учений розрізняє індивідуальне розуміння та інтуїтивне схоплення, пояснення описом чи як процес пошуку або результат дослідження [5, 10]. За словами В.З. Дем'янкова, мовець «вибирає одну із форм: ствердження, запитання, узагальнення, уточнення, повтор або додавання нового» - відповідно до «планування мовлення». У мовленнєвих актах денотатом повідомлення є комунікативна функція, значення якої визначають, у свою чергу, елементи ситуації і форми висловлення [3, 224 - 225]. Мовець прагне справити на адресата ілюктивний вплив (за термінологією Дж. Сьорля), тобто, спонукаючи слухача впізнати намір мовця, він спирається на загальні фонові знання слухача з цієї теми і здатність його обдумати сказане та зробити певний висновок (умовивід) [8, 196]. Найбільше можливостей для виконання цих функцій мають складні конструкції, особливо у науковому, науково-популярному мовленні, коли, повідомляючи певні положення, адресант вдається до переформування деяких із них, намагаючись запобігти неправильному розумінню викладеної інформації. Якщо в простому реченні у такий спосіб трактують переважно терміни, які можуть бути незнайомими, то в складному реченні описується наукові закони, положення, з'ясовуються ідеї тощо. Наприклад: *Об'єктом нашого дослідження є складні ускладнені структури у власне-семантичному, семантико-синтаксичному і власне-синтаксичному аспектах, тобто такі, які вже у власне-семантичному ярусі мають не менше трьох розгорнутих пропозицій* (К.Шульжук); *Розпочинати [передавати досвід щодо сімейного життя] слід з усвідомлення старшокласником у сім'ї, що сім'я – це історично-конкретна система взаємовідносин між подружжям, батьками й дітьми, тобто того, що сім'я є суспільним явищем і підпорядковується законам суспільного життя* (З кн. «Пам'ятай ім'я своє»).

За визначенням Г.П. Уханова, „пояснювальна конструкція складається із двох частин: в першій частині – пояснюване, в другій – пояснювальне... Наприклад: Адмирал приказал повторить свое неизбежное условие, то есть чтобы губернатор участвовал в завтраке (Гончаров) ... пояснюване виражене в першій частині поширеним членом речення (свое неизбежное условие); в другій частині є пояснювальне, оформлене як підрядне речення” [9, 32].

Е.Ф. Морозова наголошує, що „у пояснювальних складнопідрядних конструкціях один із компонентів представлений підрядною предикативною частиною, залежною безпосередньо від слова, словосполучення, цілого речення, яке підпорядковує обидва компоненти пояснення” [7, 59]. В українському мовознавстві на особливий різновид складних речень звернув увагу І.Р. Вихованець, який речення «в яких друга предикативна частина поєднується з першою за допомогою сполучників тобто, цебто, себто... конкретизує зміст першої або передає цей зміст іншими словами», назвав синкретичними складними реченнями. «Складну конструкцію утворюють дві предикативні частини: пояснювальна, яка стоїть у постпозиції, і пояснювана, що стоїть у препозиції. Пояснювана і пояснювальна предикативні частини вступають у цих конструкціях у пояснювальні відношення [2, 345]. М.У. Каранська зазначає, що «пояснювальні речення – це складнопідрядні речення такого неприслівного відносного зв'язку, при якому відносний займенник підрядного компонента вказує на

зміст головного компонента в цілому, відповідає йому своїм значенням; підрядний компонент – завжди на другому місці; від головного компонента до нього запитання неможливе; за синтаксичною функцією він не нагадує жодного члена простого речення. Суть відносного зв'язку така: у головній частині повідомляється факт якоїсь дійсності, а в підрядному умотивований висновок із того факту пояснюється під кутом зору його дійсного чи можливого наслідку. Такі значеннєві відношення між компонентами речення й беруться за основу, коли речення називають пояснювальним. Відносний зв'язок тут виражається займенником **що** або парою **як це**. Наприклад: *Ми домовилися продовжувати спільні зусилля, що знайшло відображення в спільній заяві учасників переговорів* (Газ.) [4, 200 - 201].

Пояснювальні відношення між головною і пояснювальною частинами не характерні для інших типів складнопідрядних речень. Пояснювальна частина передає певну інформацію, ситуацію, незалежно від наступної (пояснювальної) частини, навпаки, вони обидві характеризують один якийсь фрагмент дійсності. Суттєвою ознакою пояснювальної частини є намагання мовця поглибити інформативність висловлення у науковому, науково-популярному, художньому чи публіцистичному викладі, наголосити на певних моментах. У цьому разі функція пояснення спрямовує монологічне мовлення до діалогу зі слухачем. Пор.: *Під коливаннями розуміють будь-яку періодичну зміну деякої величини, тобто таку зміну, при якій значення цієї величини через певний інтервал часу, який називають періодом коливань, повторюється* (З підручника «Фізика»); *Порівнюємо слова, що в сучасних мовах вважаються однозначними, тобто такими, які всі російсько-українські і українсько-російські словники ставлять поряд* (З газети «Мова і ментальність»); - *Тільки, Олеже, коли б слав словника, то, будь ласка, авіа, звичайно, я маю на увазі, коли то тебе все не обтяжить* (З листів В.Стуса до О.Орача).

Ускладнення розуміння висловленого структурними елементами пояснення (ймовірний висновок, логічне судження, авторське розуміння) дозволяють говорити не лише про індивідуальне розуміння, а й про соціологізоване розуміння [5, 14], тому кожен автор у процесі висловлення прагне оформити висловлення так, щоб воно повністю виражало задум, несло у собі весь обсяг інформації, було доступним для адресата, дозволяло сприйняти висловлений зміст, тобто забезпечувало ефективність мовної комунікації. Г.В. Валімова зазначає, «Якщо підходити до зіставлення схем речення з точки зору побудови комунікативної одиниці, які характеризуються наявністю формальної і змістової сторін, то схема речення повинна відображати структурно-семантичний мінімум, тобто представляти структуру не тільки граматично, але й інформативно достатньою. Факультативні поширювачі предикативної основи не визначають структури речення, оскільки вони пов'язані з її якісним статусом. Але для семантичної структури буває важливим і той склад речення, який не визначає його структури [1, 23-24].

Складнопідрядні речення з пояснювальним компонентом можуть функціонувати і як засіб вираження внутрішнього мовлення, коли мовець щось уточнює сам для себе. Наприклад: *А сам думаю: «От я і влучив. У критичну точку». Я маю на увазі «критичну точку» інфляції, тобто момент, коли реальна купівельна спроможність грошей, що перебувають в обігу, починає падати.* (З газети «Дзеркало тижня»).

Підрядна пояснювальна частина переважно вводиться за допомогою сполучника **тобто**, після якого може стояти вказівне слово, до якого приєднується ця пояснювальна частина: **тобто коли; тобто тоді; тобто в момент, коли; тобто від часу; тобто відколи; тобто ніби; тобто виходить, що; тобто означає, що; тобто, якщо ... то; тобто, які (тобто, який; тобто яка; тобто яке)**. Наприклад: *Редагування буває корисним після того, як педагогові стає приблизно зрозумілим проблемне поле дитини, тобто коли основну інформацію отримано* (З газ. «Завуч»); *Коли ж потопаси у мирському, коли голова забита всілякими мирськими мислями; одне слово, коли товчешся в череві апокаліптичного звіра – чи ж відходиш од світу душею?* (В.Шевчук); *Нестор творив свій літопис у кінці XI ст., тобто від часу, відколи рахували віки Троянові, минуло сімдесят років – час немалий, і від трояндового епосу й справді могли залишитися відголоски* (В.Шевчук); *Новгород був окремою феодалною державою до 1478 р., тобто за сто років до того, коли писав свою поему С.Кленович* (В.Шевчук); *Можливо, що я прибільшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла понад свій розмір* (І.Франко); *Не вірне в першому разі, себто, що слідчий обминає імена, бо інакше б він мусив мовчати* (І.Багрянйй).

Поширені конструкції складнопідрядного речення, пояснювальна частина яких побудована за моделлю займенниково-співвідносного речення. Після сполучника **тобто** названо об'єкт (або ціле висловлювання) пояснення (головна частина), а далі пояснювальна частина (за І.Р. Вихованцем, означальна). Сполучник **тобто** до головної частини приєднує складнопідрядне речення. Наприклад:

Критичними роками для населення України, тобто роками, у яких смертність перевищує народжуваність, стали для сільського населення 1989-й рік, а для міського – 1991-й (З газ. «Слово Просвіти»); Мотиваційній стороні діяльності, вважали вони, підпорядковується операційна, тобто ті засоби, якими досягаються цілі підростаючої особистості (З кн. «Вікова психологія»); Створюючи дитині психологічно комфортні умови навчання, тобто умови, в яких учень відчувається захищеним, адекватним і значущим, ви вживаєте превентивних заходів проти недисциплінованості, агресії й психологічних порушень (З газ «Завуч»).

Продуктивними є також конструкції із сурядним і підрядним зв'язком, з підрядним і безсполучниковим зв'язками, із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. Наприклад: *Пропонований словник є диференційованим, тобто він не охоплює усієї лексики, яка функціонує у гуцульських говірках, а подає лише вибрану традиційну діалектну лексику, що не ввійшла до основного словникового складу сучасної української літературної мови (З Інтернету); Так, вони творять байку життя; як кожна байка вона не цілком істинна, але треба зважити й на те, що й сама байка починає творити їх, тобто, створивши байку життя, вони починають жити не за своєю волею, а так, як велить чинити їм вона (В.Шевчук); Не можу малювати й писати, тремтить рука, і не стає уяви, тобто виходить, що в мене пропав хист (В.Шевчук); Дискусію про те, як вважали тепер гуску: чи її забито на полюванні, тобто вона законна дичина, чи вона упокоїлася власною смертю, тобто вона дохла, - тривали недовго (Остап Вишня). Продуктивні також речення, до складу яких входить кілька частин, побудованих за моделями кількох складнопідрядних речень. Наприклад: ... *Вивчається текстотворення в межах комунікації певного типу, яка відповідає дискурсу як соціокультурній сфері, тобто досліджуються ознаки тексту, що залежать від соціокомунікативної сфери (З кн. «Стилістика сучасної української мови»).* До головної частини може входити сурядно або безсполучниково пов'язані частини, які пояснюються однією, спільною для них підрядною. Наприклад: *Не можу малювати й писати, тремтить рука і не стає уяви, тобто виходить, що в мене пропав хист (В.Шевчук).**

Специфічний різновид утворюють складнопідрядні речення з пояснювальним компонентом, який вводиться іншими сполучними засобами: **виходить, що; а це, що; тобто ..., а отже.** Наприклад: *Так само сильний розум був і в юнака, тобто виходило, що всі ми однакою мірою онижники, але чи ж фарисеї (В.Шевчук); Досліджуючи оптичні аспекти хімічних елементів, вчені установили, що атомам кожного хімічного елемента властиве власне випромінювання, а це означає, що атоми кожного виду мають власну внутрішню будову (З підручника «Фізика»); Якщо значення f буде від'ємним, це означає, що зображення предмета уявне і міститься по той самий бік від лінзи, що й предмет (З підручника «Фізика»); Якщо, наприклад, $x=73955$;, то відставання за фазою дорівнюватиме 2π , а це означає, що фаза коливань напруженості в цій точці буде така, як і в точці O (З підручника «Фізика»).* Іноді підрядна пояснювальна частина може виступати приєднувальною конструкцією. Наприклад: *Наявні випромінювальні прилади не дають змоги виявити цю різницю. Це означає, що при додаванні двох швидкостей по $8 \text{ км } 738725/\text{с}$ обидва закони дають результати, які практично збігаються (З підручника «Фізика»); За законами механіки кількість енергії, переданої при зіткненні електрона з атомами, залежить від умов зіткнення і може мати будь-яке значення. А це означає, що під час співударяння може передаватися будь-яка кількість енергії (З підручника «Фізика»).*

Отже, складнопідрядне речення з пояснювальним компонентом продуктивні в сучасній українській мові. Їхньою особливістю насамперед є те, що підрядний компонент вводиться пояснювальними сполучниками або сполучними словами, а залежність підрядної частини (або частини складнопідрядного речення) приєднується підрядним сполучником, що виступають у парі. У цих реченнях наявні два яруси семантико-синтаксичних зв'язків і відношень. Вони загалом стилістично немарковані, але це стосується насамперед науково-популярного мовлення, наукового стилю, де доведення вимагає широкого пояснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валимова Г.В. О соотношении семантической и формальной структуры предложения // Семантическая структура предложения: [Сб. статей] Сев. – Кавк. науч. центр высш. школы; [Отв. ред. Г.В. Валимова]. – Ростов н / Д: Узд-во Рост. ун-та, 1978. – С. 20 - 29.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис: Підручник, – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Демьянков В.З. «Теория речевых актов» в контексте современной зарубежной лингвистической литературы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 223 – 235.

4. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
5. Карпенко Н.В. Пояснення і розуміння в сучасній парадигмі: Автореф. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Чернівецький держ. ун-т ім. Федьковича. – Чернівці, 1999. – 18 с.
6. Кирпичникова Н.В. О синтаксическом термине пояснение // Исследования по современному русскому языку. Сб. ст. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – С. 96 – 112.
7. Морозова Э.Ф. Сложные предложения с пояснительными отношениями в современном русском литературном языке // Синтаксические отношения в сложном предложении: Сб. науч. тр. – Калинин: КГУ, 1989. – С. 58 – 65.
8. Серль Дж. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 195 – 222.
9. Уханов Г.П. Пояснительные конструкции с придаточными предложениями во второй части // Ученые записки Калининского гос. пед. ин-та. – Калинин, 1963. – Т. 30. – С. 174 – 238.

The article is devoted to research of complex sentence with an explanatory component, the structure of a sentence, method of presentation of explanatory component, facilities of registration of syntactic connection, varieties after semantics, turns out.

Key words: explanations, explanatory relations, explanatory component, syntactic connection complex sentence.

О.С. Баранівська

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ СПІВВІДНОСИХ СЛІВ *TEN, TAKI* У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ З ПІДРЯДНИМ ОЗНАЧАЛЬНИМ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано семантико-синтаксичні функції співвідносних слів *ten* і *taki* в головному реченні у їхньому взаємозв'язку з підрядним означальним. З'ясовано, що ці функції залежать від сполучних слів чи сполучників у підрядній частині, від змісту самого речення або вказівки на певну ознаку, яку слід виділити в реченні, і що особливості вживання *ten* і *taki* в головній частині визначаються типом синтаксичної структури і характером сполучуваності.

Ключові слова: співвідносні слова *ten* і *taki*, підрядне означальне речення, головне речення.

Співвідносні слова *ten* і *taki* в головній частині складнопідрядного речення з підрядним означальним були предметом досліджень таких польських мовознавців, як Я. і В. Тварджіки, М. Куцала, С. Шобер (частково). Утім, попри праці названих учених, в яких фрагментарно проаналізовано синтаксичні функції *ten*, *taki* в головній частині складнопідрядного речення з підрядним означальним, на сьогодні немає ґрунтовного дослідження цього типу речень. Звідси і впливає мета нашої розвідки: виявити і проаналізувати семантико-синтаксичні функції співвідносних слів *ten* і *taki* в головній частині складнопідрядного речення з підрядним означальним (у сучасній польській мові), а також особливості пар “співвідносне слово – сполучний засіб”.

За структурою всі складнопідрядні речення з підрядними означальними можемо поділити на дві групи:

- 1) речення, в головній частині яких наявний указівний займенник (найчастіше *ten*, *taki*), що є співвідносним зі сполучним словом або сполучником підрядного. Наприклад: *...Żyłaś z mężem prawie dwadzieścia pięć lat... no, zabili go, to prawda, ale zabili w takim czasie, że jak gdyby w porę... cóż byś ty teraz z nim robiła?* (J. Iwaszkiewicz, t. 1, 173);
- 2) речення, в яких він відсутній. Наприклад: *Była to historia muzulmanki, wdowy, której sąsiad z tego samego domu wywłókł krórejś nocy z mieszkania i wywiózł do serbskiego żołnierskiego burdelu trzy nieletnie córki* (W. Odojewski, 110).

Відносному займенникові, що слугує для поєднання головної частини з підрядною, в першій відповідає займенниковий корелят, який виражений указівним займенником (у різних відмінкових формах). Як зазначають Я. і В. Тварджіки [4, 29], кожен сполучний засіб є скорельований. Співвідносне слово головного речення виражає граматичну природу підрядного. За дослідженнями М. Куцали, відносний займенник *który* в історії польської мови (зокрема в XV і XVI ст.) виступав без співвідносного слова, як і сполучні *jenże* (“попередник” *który*) і *kto*, *co*, первинне значення яких питальне, вторинне — відносне (другого і третього сполучних слів). На думку цього мовознавця,